

לשוננו לעם

עורכים: דוד טלשיר, חיים א' כהן, יוסף עופר

מתוך

כרך מז, תשנ"ו

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

מאימתי משמש "קוף (של מחט)" בעברית החדשה?

הופעתה של המילה **קוף** בעברית החדשה מסמנת צומת של שלושה גורמים: (א) מגמה ביחס לארמית בלשון הכתיבה העברית בת הזמן; (ב) צורכי מינוח וקאליה בעברית המתחדשת; (ג) חידוש במחקר העברית הקלסית.

בתלמוד הבבלי (בבא מציעא לח ע"ב) מובא הפתגם: "מעילין פילא **בקופא** דמחטא" (ומקבילה בברכות נה ע"ב: "[...] פילא דעייל **בקופא** דמחטא"). נוסחה אחרת של פתגם זה מצויה בברית החדשה (מרקוס 10, 25): "נקל לגמל לעבר **בנקב** המחט [...]"; כך בתרגומו של פרנץ דליטש; ובתרגומו של יצחק זלקינסון: "נקל לגמל לעבר דרך **חר** המחט [...]". (שני התרגומים מן המאה הי"ט).¹ לפנינו אפוא שלוש נרדפות: **קופא**, **נקב**, **חור**.

גם בספרות ההשכלה והתחייה שב ומשמש פתגם זה; הן בספרי מדע וחכמה הן בספרות היפה.

בספרי מדע וחכמה:

א. כי הציון [=הציור] המחשבי [=שבמחשבה, שבדמיון] גדול ורחב ידיים יכול לבדות לו דברים שלא היו ולא נבראו **ולעייל פילא בקופא דמחטא** אשר עדן [=עדיין] לא הי' ולא יהי' הדבר ולא יבוא (שלמה פפנהיים, יריעות שלמה, דירנפורט תקמ"ד [1784], דף ז, ע"ב).

ב. רבים חקרו ופתרו את החידה [...] אך באמת פשוט הדבר כ"כ, עד כי הצחוק הוא להעלות פילי פלפולי חימיה **בקופא דמחטא** זאת (ישראל פרנקל, שמר הבריאות, ורשה תר"ן, עמ' 54).

ובספרות היפה:

ג. חוקרי קדמוניות, שלא יבצר מהם **לעייל פילא בקופא דמחטא** ולברוא יש מאין ברוב חכמתם, הפליגו בשבח האגדה הזו [...] (מנדלי מו"ס, קיצור מסעות בנימין השלישי, אודסה תרנ"ו [בתוך: פרדס, ספר שלישי, תרנ"ז/1896], עמ' 51).

ד. שחוקרי קדמוניות יהודאין נביאים הם ואנשי הרוח, ובחלום וחזיון דמיונם הם רואים ראשונות ובוראים יש מאין [...] די שתתן להם **קופא דמחטא**, ואת הפיל **לעייל בה** הרי זה יבראו בעצמם (מנדלי

מו"ס, פתיחתא, סיפורים, אודסה תר"ס, עמ' 210; וראה גם בסתר רעם, שם, עמ' 18; בימי הרעש, שם, עמ' 104).

גם המקבילה הנוצרית זוכה לציטוט ולפרפראזה בספרות העברית:

ה. עשירי בבל יורדי גיהנם הם, אמרו חכמי התלמוד, **נקל לגמל לעבור דרך נקב של מחט**, משיזכה העשיר לבוא לחיי העוה"ב בג"ע, אמר המחוקק הנוצרי (אליעזר צווייפל, חשבונו של עולם, ורשה תרל"ח, עמ' 142-143).

ו. **אכן נקל לגמל לעבור דרך נקב המחט** מאשר לאנשים מסוגו של איזראילסון להיות עולה ציון (י"ח ברנר, בבואתם של עולי ציון בספרותנו [1918], כל כתבי, ג, עמ' 372).

המחברים בוחרים את המקור הלשוני (התלמוד או הברית החדשה) לפי צורכיהם ולפי העניין שהם עוסקים בו. שלא בזיקה לפתגם נמצא ברירות לשון אחרות אצל חיים הזז בספרו "בישוב של יער" שיצא לאור בשנת תר"ץ (1930):

ז. לא בפנים כרוכות או כמציץ **מפתח חרירה של מחט**, אלא הכל כאשר לכל גלוי כשדה אחד (עמ' 369).

ח. תחילה פותח לפניו **כסדקה של מחט** ומראה לה שנקים ורחובות של מקח וממכר (עמ' 16).

"פתח חרירה של מחט" הוא על פי פסיקתא דרב כהנא: "פתחי לי. פתח כחרירה של מחט" (שובה, יב, מהדורת מנדלבויס, עמ' 369; ונמצא אצל הזז גם "כמלוא נקב מחט סדקית"²). לשלוש הנרדפות נוספו אפוא **(פתח) חרירה של מחט וסדקה של מחט**. נזכיר גם את **עין המחט** (ראה מילון בן-יהודה, ערך "עין", עמ' 4446), והרי בידנו שש ברירות.

גם קצה האחר של המחט מכונה בצורות שונות: **חוד המחט**, **ראש המחט**, **פי המחט** (דוגמת "לפי חרב"), **קוץ המחט ועוקץ המחט**. המובאות שבהמשך יראו שגם הפועל המסמן את העברת החוט דרך המחט תורגם בדרכים שונות: עייל, העלה, הכניס, השחיל, עבר.

בשנת תרצ"א הוציא עגנון לאור את ארבעת הכרכים הראשונים של מהדורת ברלין של כל סיפוריו. וכך הוא כותב ברומן הגדול "הכנסת כלה":

ט. כאילו רימה רוחשת בבשרם **כחוט שמשחילים בתוך קופה של מחט** (כרך א, עמ' קלה; תשי"ג, עמ' קה).

י. אלא שהסידור גדול ביותר, ואף על פי שהוא גדול ביותר נשחל והולך **כחוט שמשחילין בקופא של מחט** (כרך ב, עמ' לד; תשי"ג, עמ' רסג).

ובשיר הגדול החותם את "הכנסת כלה":

יא. והחתן דורש / פלאי פלאים / מפרק הרים / ומשבר סלעים // ומעלה
פיל / בקופא של מחט / פלפול ודרוש / כורך ביחד (שם, עמ' רא;
תשי"ג, עמ' תמו).

עגנון כותב אפוא פעמיים קופא ופעם אחת קופה. האם בכתוב קופה בה"א
התכוון לקופה, היינו קוף עברית בנטייה, או שמא התכוון לצורת נקבה: ואולי
אין הה"א אלא חלופה כתיבית של אל"ף ומשמשת כמותה כצורך היידוע
בארמית?

את השיר החותם את "הכנסת כלה" שלח עגנון לידידו הבלשן חנוך ילון
כדי שיבדוק את הניקוד והכתיב ויעיר את הערותיו. לחרוז זה מעיר ילון
(במכתב מיום א' בכסלו תר"ץ) כך:

בקופא צורה ארמית במשל ארמי וספק גדול אם מתר ליהדה ע"י שנוי
האל"ף לה"א. דלמן מנקד קופא (וכך היינו קוראים בילדותנו). איני
יודע, ומשום כך עצתי לסמוך עליו ולנקד קופא.

מהערתו אנו למדים שגם בשיר כתב עגנון תחילה קופה, ובעקבות המלצתו
של ילון תיקן בהגהה, והשאיר מילה זו בודדה בארמיותה בתוך פתגם
המתורגם כולו עברית. ילון גילה כאן את דעתו (שעגנון קיבלה) שאפשר להריק
צירופים ופתגמים מן הארמית אל העברית, או, לחלופין, להשאירם
בארמיותם בשלמותם או בחלקם, אולם אין לגזור מן הארמית מילה
שאינה קיימת מלכתחילה בעברית.

הגזירה שגזר עגנון מן הארמית - גזר מן הסתם לפי תומו. תרגומי צירופים
ופתגמים מן הארמית נפוצים מאוד אצל עגנון; בכך הוא ממשיך מגמה
שהתחילה עוד בדור הקודם³ וקיבלה ניסוח נורמטיבי בחיבורו של קלוזנר
"שפת עבר שפה חיה" שנכתב בשנת תרנ"ו (1896):

הן טוב טוב היה, לו תרגמו הפתגמים הארמים האלה עברית צחה, למען
לא נבלבל את השפה העברית ואת הקורא עברית, שלא זכה להיות בקי
במדרשים. בזאת היינו מוסיפים גם פאר לשפתנו, כי רוח העם העברי
דובר בפתגמים האלה ובסגנונו המיוחד נבראו, רק מלותיהם ארמיות הן
(אוצר הספרות, שנה חמישית, עמ' 30; וראה גם עמ' 93).⁴

ולא רק "מבטאים ופתגמים" כך, כי אם גם מילים ומונחים. בן-חיים,
למשל, מציין את הארמית כמקור שאילה להרחבת הלשון בפעולות ועד
הלשון, מקור העומד במקום השלישי אחרי העברית של המקרא והעברית של
ספרות חז"ל, ו"נסבל בסייגים מסוימים".⁵ בהתאם לאותה מגמה אין זה

מפתיע שרוב הבבאות העבריות בלשונו של עגנון נמצאות עדיין בלבושן הארמי בחיבורי מנדלי ובני דורו; למשל: "חוזרת הקושיא למקומה" (עגנון, בשעה אחת, עיר ומלוואה, עמ' 562) לעומת "הדרא קושיא לדוכתא" (מנדלי, ספר הקבצנים, 1909);⁶ "כשלבס ריקן" (עגנון, אורח נטה ללון, עמ' 124) לעומת "אליבא ריקנא" (מנדלי, שם); "שלאו בכל לילה מתרחש נס" (עגנון, הכנסת כלה, עמ' סו) לעומת "ואוצר נחמד זה אינו מתרחיש בכל יומא" (מנדלי, בעמק הבכא, 1896); "הדממה ממללת רברבין" (עגנון, בארה של מרים, הפועל הצעיר, ב [תרס"ט], גיליון יח, עמ' 5, טור 1) לעומת "ופום ממלל רברבין" (מנדלי, פתיחתא, 1894); "לפי הצער השכר" (עגנון, האש והעצים, עמ' ה [שם הסיפור]) לעומת "לפום צערא אגרא" (אחד העם, על פרשת דרכים, 1895) ועוד ועוד.

אפשר גם שמגמה זו של תרגום משקפת את האופי הלמדני שרוכשת הארמית עם השנים. במקביל חלה תזוזה גם בתדמיתה של הארמית מלשון עממית ללשון למדנית, וכך בעוד שאצל מנדלי והזו, למשל, היא משמשת כמקבילה לדיאלקט דיבורי (כגון הרוינית), הנה אצל אלתרמן, בתרגומו ל"החולה המדומה" של מולייר, היא משמשת כבר בתפקיד השמור במקור ללטינית.⁷

את המעבר הזה ניתן למצוא בתולדות כתיבתו של עגנון עצמו, המניח עברית תחת הארמית. תחילה הוא כותב: "נמוך **כבר בי רב**" ("אורח נטה ללון", תרצ"ט, כתב יד הנמצא בארכיון עגנון), ואחר כך מתקן: "נמוך **כתינוק בית רבו**" (מהדורת תש"י ואילך, עמ' 96). כן כתב תחילה: "כדברים **בעלמא**" (והיה העקוב למישור, יפו תרע"ב, עמ' 40), ותיקן אחר כך: "כדברים **בעולם**" (שם, אלו ואלו, עמ' קא); וכן: "שבת **מלכתא**" (והיה העקוב למישור, תרע"ב, עמ' 15) ששונה ל"שבת **המלכה**" (שם, אלו ואלו, עמ' עד); ועוד: "חזני **ראשיה**" (עגנון, העמר, ב [תרס"ט], עמ' 60) תוקן ל"חזני **ראשו**" (שם, בסוד ישרים, ברלין תרפ"א, עמ' יט). ולפעמים ביצירה אחת ארמית ובאחת עברית: "ושניו [...] דא **לדא נקשין**" (והיה העקוב למישור, תרע"ט, עמ' סב) לעומת "שניו **נוקשין**" (כך! בארה של מרים, הפועל הצעיר, ב [תרס"ט], גיליון יח, עמ' 8, טור 2), ולעומתם "ושניו **נוקשות**" (החופה השחורה, השלח, כט [תרע"ג], עמ' 35). לפעמים אפשר להבחין בתנועת מטוטלת: מן הצירוף הקבלי "אזלין ערטילאין" גזר עגנון את הבבואה העברית "אזולה ערטילאה" (עגנון, העמר, ב [תרס"ט], עמ' 58), אבל חזר ותיקנה: "אזולא ערטילאה" (מאז ומעתה, תרצ"א, עמ' שם-שמא). למותר להזכיר שלמרות מגמת התרגום והבבואה מרובה הפזיולוגיה הארמית אצל עגנון כמסמנת את האופי העממי של חלקים ניכרים ביצירתו, כגון: "בשלמא" (זבחי מתים, תרע"ג), "דלמא לא" (גר צדק, תרע"ע; נמחק ב"אלו ואלו", תש"ב), "התינח" (בארה של מרים, תרס"ט), "שוליא דחייטא" (שם), "בוצין בוצין מקטפיה ידיע" (מזל דגים, תשט"ז), "באידרא קדישא" (בלבב ימים, תרצ"ד), "מאן דאזיל לחינגא" (שם) ועוד.

מעניינים במיוחד הם אותם צירופים שמלבד הגילום העברי והגילום הארמי יש להם גם גילום **מעורב** - בחלקו צורנים עבריים ובחלקו צורנים

ארמיים. כזה הוא "כוכבא דשביט" (מנדלי, לא ראי זה כראי זה, 1862), או "כוכבא דשבת" (מנדלי, עין משפט, 1862), לעומת "הלכב דשביט" (המגיד, 1857), ולעומת שניהם "כוכבי שבת" (עגנון, פרקי דרך, האחדות, ב [תרע"א], גיליון 1, עמ' 17, טור 1; כזה הוא גם "מלי דעלמא" (מנדלי, סיפורים, 1900), לעומת "דברים בעלמא" (עגנון, והיה העקוב למישור, יפו תרע"ב, עמ' 40), ולעומתם "דברים בעולם אמר אבא" (עגנון, המטפחת, אלו ואלו, עמ' רסא); וגם "שלהי דקייטא" (מנדלי, סיפורים, 1900 ועוד), לעומת "שלהי דקיי" (ברדיצ'בסקי, בסתר רעם, 1920), ולעומתם "שלהי של קיי" (עגנון, בארה של מרים, הפועל הצעיר, ב [תרס"ט], גיליון 15, עמ' 11, טור 2).

שיטה זו של עירוב הלשונות, המאפיינת, כידוע, בעיקר את הלשון הרבנית האשכנזית, משמשת את מנדלי בביקורתו הפרודית על לשון זו; כך, למשל, הוא כותב תוך שהוא מחקה אותה: "לשעבר לא היו בקיאי רבנים בקראי [=בפסוקים] וגם עכשיו אין יודעים רבנן מקרא שכתוב" (חיי שלמה [=בימים ההם], 1903; במהדורת דביר [כל כתבי, עמ' רסז] כבר נמצא משפט זה בעברית בלבד: "לשעבר לא היו הרבנים בקיאים במקרא" וכו').

מגמה מונחית ומודעת זו של "תרגום" צירופים מארמית לעברית הצליחה אולי בספרות היפה, שהייתה מאז ומתמיד טהרנית יותר, יותר משהצליחה בפובליציסטיקה ובספרות הלא-קנונית, כפי שמעידים דברי הביקורת בשמה של טהרת הלשון שנתפרסמו בעיתונות ובכתבי העת גם שנים רבות אחר כך.⁸

גם הפתגם שאנו עוסקים בו ממחיש את התהליך ההדרגתי של אימוץ לשון הפתגם הארמי אל חיק העברית: תחילה מומרת צורת הבינוני הארמית **מעילין** בצורת מקור עברית **לעייל** בגלל צורכי התחביר, היינו כדי לשבץ את הפתגם בתוך משפט עברי (מובאות א, ג, ד). לשם כך היה צורך לחדש פועל ושורשו, שהרי **מעילין** הארמי שורשו **עלל** (בנטיית הכפולים על דרך עו"י, כמקובל בארמית הבבלית). בספרות הפוסקים העדיפו המחברים לדבוק לעתים קרובות דווקא במקור הארמי: **לעיולי** או **למעיל**. למי שלא רצה לחדש פועל עברי או לקיים את הארמי היה מזומן הפועל **העלה** (מובאות ב, יא), המשמר צליל דומה. המילה **פיל** היא הבאה בתור (מובאות ב[ז], ד, יא), ואחריה המילה **מחט**. ואילו הצורות **קופא/קופה** משקפות את המבוכה: ספק תרגום ספק מקור, ספק זכר ספק נקבה (מובאות ט-יא).

בעוד שפתרון העקיפין המעורפל המתגלה בסמיכות הכפולה **קופה של מחט** מאפיין את שנות השלושים, הרי הסמיכות הפשוטה גורסת בביטחון **קוף** עברית והיא מאפיינת את העשורים הבאים:

יב. המחבר מעייל כמה פילים וראמים בקוף מחטו (ב"י מיכלי, השוואות, "דבר", ט"ז בשבט תשי"ז).

יג. סתם תלמודאי פירושו שנון המעייל פיל בקוף המחט (אליעזר שטיינמן, עיטורים לתלמוד [מתוך הספר "באר התלמוד"], "דבר", כ"ו באדר תש"ך).⁹

שתי דרכים יש ליצירת בבואה עברית מלאכותית משם ארמי ממין זכר: (א) האל"ף נהפכת לה"א והמין מומר לנקבה (כגון בעיה, קושיה, עובדה, קובלנה, הילולה, חגה, טיוטה ועוד);¹⁰ (ב) תווית היידוע הארמית נשמטת והשם נשאר בזכרותו (בְּרָזָא, אולפן, ערסל, דש, אומדן). בכל התקופות הדרך הראשונה היא השכיחה יותר ואינה באה במודע או בהכוונה של סמכות לשונית או ספרותית כלשהי. הדרך השנייה, לעומתה, נדירה הרבה יותר ודורשת התמצאות בכללי הנטייה. הטעמים להעדפת הדרך הראשונה מובנים: ראשית, ה"א הנקבה משמרת בדיוק נמרץ את צלילה של המילה הארמית בעלת תווית היידוע, אותו צליל המוכר למרבית המשתמשים, ושנית, השמטת תווית היידוע הארמית אינה מכנית, ומצריכה לא אחת גלגול מורפולוגי ותמורה במבנה ההברתי של המילה. במיוחד נוגע הדבר בשמות סגוליים: כך למשל בן-סַמְךָ העברי (בן-יהודה, המבוא הגדול, עמ' 24) מוצאו מן בר-סַמְכָא הארמי, וּבְרָזָא מוצאו מן בְּרָזָא, או בְּרָזָא (ברז) אינה נמצאת במילון העברי של בן-יהודה, אבל נמצאת במילון התלת-לשוני - עברי-רוסי-אשכנזי - משנת 1903, לצד ברזא). השקיפות נשענת על הדמיון הצלילי ואילו השינוי המבני מטשטש אותה ופוגע בקליטה המידית והבלתי אמצעית של הבבואה. לכן הלשון הקיבוצית (הקולקטיבית) אימצה רק מעט מבריות לשוניות אלה (מדובר כמובן בתקופה שבה טקסטים ארמיים, כגון התלמוד, לא היו זרים לחלק גדול מדוברי העברית), ואלה שנקלטו בה קיימו בדרך כלל את רוב התנועות שהיו מלכתחילה בשם הארמי המיועד: אולפן, אומדן, ערסל, דש (רובן עבריות כבר בימי הביניים).

דרך אחרת להתמודד עם הבעיה המורפולוגית ושאלת השקיפות נוקט הזו בספרו "בישוב של יער". הוא יוצר בבואה עברית (או תרגום עברי), אך משמר בעת ובעונה אחת גם את הצורה הארמית המקורית, כפי שמראים למשל צירופי הסמיכות מְטַמְעֵי יוֹם (=שקיעת היום, עמ' 127), סַמְוִי אַגֶּם (=שם של צמח, עמ' 427) ופּוֹלְסִין שֶׁל אֵשׁ (=חצי אש, עמ' 357), שמקורם בצירופים הארמיים מְטַמְעֵי יוֹמָא, סַמְוִי דַּאֲגַמָּא ופּוֹלְסִין דַּנּוּרָא. הסומך בצירופים אלו הוא בבואה של מילים ארמיות (אגמא-אגם, יומא-יום) או תרגומן (דנורא - של אש), ואילו בצורת הנסמך מתבטל ההבדל בין הארמית והעברית. כך הופך הצירוף כולו לעברי בעוד שנפגעה צורת הסומך לבדה. גם כינוי הקניין בצורה קופה משמר את צלילה של הארמית קופא, ועגנון שְׁתָּב, כזכור, לפי תומו ב"הכנסת כלה" משנת תר"ץ קופה של מחט (ותיקן

קופא בהמלצת ילון), חזר וכתב כך גם ב"אורח נטה ללון" בשתי הדפסותיו הראשונות - משנת תרצ"ט ומשנת ת"ש:

יד. מכניסה חוט לתוך **קופה** של מחט (מהדורת ת"ש, עמ' צה).

אולם במהדורת תש"י (ואילך), אחרי **שקוף** כבר נקלטה בלשון והתבססה בה, דווקא אז שינה עגנון והעדיף חלופה אחרת (כפי שעשה הזו עשרים שנה קודם לכן):

טו. רחל [...] יושבת ותופרת, משחילה חוט לתוך **חרייה** של מחט (עמ' 73).

ויצוין שמנדלי, לעומת זאת, לא יכול היה לנקוט פתרון זה, משום שמינה של המילה **מחט** בכתביו - כמו גם בכתבי אחרים בעלי אותה מסורת - זכר. המילה **קוף** מתועדת במילונים מאז תחילת המאה. במילוני התלת-לשוני הנזכר של בן-יהודה משנת 1903 - ה"מכיל כל המלים שבתנ"ך, המלים מתלמוד ומדרשים ומהספרות שלאחרי התלמוד עד ימינו אלה והמלים המחודשות והמלים הזרות המצויות בהספרות העברית" - הערך מוצג בדמות **"קוף, קופא"** (הכוכבית מסמנת את מקורה של המילה, היינו ספרות חז"ל). ב"מלון של כיס" של יהודה גרזובסקי [גור] "חלק ראשון: עברי-רוסי-אשכנזי בהשתתפות יוסף קלוזנר", שיצא לאור בשנת תרס"ז (1907) - הערך הוא **"קוף-המחט"**. ב"המלון העברי" של יהודה גרזובסקי [גור] ודוד ילין משנת תרע"ט (1919) הערך הוא **קוף**, ותחתיו שלוש משמעויות: "מין חי דומה הרבה לאדם; שם האות התשע-עשרה בא"ב העברי (ק); (הֶמְחַט) חרור בראש המחט להשחיל בו החוט". במהדורה מאוחרת של מילון זה משנת תרפ"ז (1927) נוסף ערך משנה: **"- הכנס פיל לקוף המחט"**, ביטוי על הגזמה יתרה". לעומת זאת טורטשינר (טור-סיני) ולזר כותבים במילונם הגרמני מאותה שנה בערך Nadel: "Nadelöhre - חר-המחט". ולבסוף, בן-יהודה, שנמנע מלהביא מילים ארמיות במילון, הכניס בו (בשנת 1925)¹¹ בערך **מחט**: "ומשל: הכניס פיל בקוף המחט, משל לדבר אי אפשרי".

ארבע שנים אחר כך, בשנת תרפ"ט (1929), כבר קיבלה המילה **קוף** מעמד של מונח טכני משהוכנסה ללוחות מונחי הנגרות המצוירים שסופחו ל"לשונונו" א, ול"מלון מְנַחֵי הַתְּכָנִיקָה" (עמ' 22, ובמהדורה השנייה בעמ' 193). במילון זה נסמכה לה ההגדרה: 'הנקב שבקדום שהקת באה בתוכו'. גם בן-יהודה וגם גור ראו אפוא את **קוף** כמילה עברית קלסית (מספרות חז"ל). מקורה הארמי לא הטריד אותם, וצורתה העברית לא נראתה להם כמעשה חידוש. לא כך עגנון וילון שראו את **קוף** כחידוש לקסיקלי ודחו אותה. אולם לשתי העמדות - גזירה אוטומטית מארמית לעברית מזה והסתייגות מגזירה שכזאת מזה - נוספה באותם ימים דעה אחרת: **קוף** היא מילה עברית

מקורית וימיה כימי המשנה (לפחות). עדות לקיומה מונחת במסכת כלים (יג, ג) במילים: "קורדום [...] נשבר **מקופו** טהור". הקריאות המקובלות הן **מְקוּפּוּ** (היינו **מְקוּף**) או **מְקוּפּוּ** (כך מנוקד בכתב-יד קאופמן למשנה וכך ניקד ילון בניקודו למשנה). גם הזו, שכתב את הרומן הראשון שלו בשבתו בפריז ("בישוב של יער" ראה אור, כאמור, בשנת 1930), ונקט חלופות אחרות בנסמך למחט (**סדק וחיריר**), כתב באותו רומן: "מקיש פעם פעמים בקנה [ארמית: קתא, בלשונו: קת] לחזקה יפה בתוך **המקוף**" (בישוב של יער, עמ' 90-91). מצד שני, עדויות לקריאה **מְקוּפּוּ**, כלומר 'מן קופו', נמצאות אף הן במקורות שונים ואף קדומים, והיא גם עולה בקנה אחד עם ההגיגון, הניסיון והתחביר. וכך כתב נ' שפרה'ס לקראת הוצאת המהדורה החדשה של המילון למונחי הטכניקה:

אין זה כלל מלשונה של המשנה וגם לא מדרך ההגיון לאמור "**נשבר הנקב**". ולכן נראה לי כי נשתבשה כאן הקריאה וכי צריך לקרוא "נשבר (הקורדום) **מְקוּפּוּ**". ודומה לכך: "מפתח של ארכובה, שנשבר **מתוך** ארכובתו טהור" (כלים י"ד ח), "מפתח של גם שנשבר **מתוך** גומו טהור" (שם), "ניקב **מְעִינוּ**" (שם ט ח). אף כאן קרדום שנשבר **מְקוּפּוּ** טהור כי בטל תשמישו ואין עוד תורת כלי עליו.¹²

לא חידוש אפוא לפנינו ולא שאילה מן הארמית, אלא דלייה של מילה מאוצר המילים העברי הקלסי אל השימוש החי, היום-יומי. ריבוי הגרסאות מעסיק את בן-חיים כשהוא פורש את ההיסטוריה של תגלית זו כדוגמה ליחס שבין צורכי המינוח החדשים לבין מקורות הלשון הקלסיים והחקירה בהם. וכך הוא אמר בהרצאתו שנת תש"ז בישיבת ועד הלשון:

הספרות העברית רחבת ידיים היא ומרובת תקופות וארצות, ואוצר מליה אף הוא אינו קטן כל עיקר; עד היום לא כונס כולו במילונים. אף על פי כן כשאנו באים ליטול ממנו מה שנחוץ לנו היום במקצועות השונים, אין אנו מוצאים בו דברים מן המוכן [...] אמת, שחומר לשוני רב מתחום המקצועות הללו משוקע במקורותינו התלמודיים הענפים [...] אולם איך מובא החומר הזה במילונים? דווקא אותן המלים, שדורות מרובים לא היה דורש להן לצורכי המעשה היום יומי, אותן המלים נתונות לנו **בכמה מסורות** [...] ¹³.

לא כל מונח נושא אתו תולדות ענפות כל כך. אבל הגורמים שנזכרו בראש הרשימה הזאת משפיעים - כאחד או כל אחד בתורו - על הופעותיהם וגלגוליהם של מילים ומונחים רבים, מסייעים להם ומתעדים את קורותיהם.

לכן אפשר לסכם ולומר שסיפורו של מונח זה, קוף (המחט, הקרדום, הפטיש וכיוצא בהם כלים), נותן לנו באמגוזא¹⁴ דין וחשבון על הדו־שיח ועל שיתוף הפעולה שמנהלים ביניהם הכתיבה העברית, צורכי הנְאֻלִּיה וּהַחִיִּים ועבודת המחקר הבלשני והפילולוגי. ואגב כך למדנו גם משהו על טעמים הלשוני של כמה מסופרינו.

הערות

- * תודתי לאקדמיה ללשון העברית על הרשות להשתמש במאגר הספרות העברית החדשה שבמפעל המילון ההיסטורי. כן נתונה תודתי לארכיון עגנון שבבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים על הרשות לעיין במכתבי ילון לעגנון.
1. ראה גם H. L. Strack & P. Billerbeck, *Kommentar zum Neuen Testament aus Talmud und Midrasch*, Erster (Doppel-)Band, München 1922, p. 828
2. הצביע על צירוף זה ועל מקורו התלמודי ש' אברמסון, "משהו ללשונו של הזו", חיים הזו האיש ויצירתו, ירושלים תשמ"ד, עמ' 54-55.
3. ראה בר־אשר, מקומה של הארמית, סעיף 28 וסעיף 41, הערה 137.
4. על הבעייתיות שבניצול הארמית ראה ח' רוזן, העברית שלנו, תל־אביב תשט"ז, עמ' 86.
5. ראה ז' בן־חיים, "ביאליק והעשייה בלשון", במלחמתה של לשון, ירושלים תשנ"ב, עמ' 162; בר־אשר, מקומה של הארמית, סעיפים 17-18.
6. ויתרתי כאן על ציון מראי המקומות המדויקים ליצירות הספרותיות הנמצאות במאגר המילון ההיסטורי. מראי המקומות ביצירות עגנון מכוונים למהדורה השנייה של "כל סיפורי ש"י עגנון" (המהדורה שנדפסה בארץ), אלא אם מצוין אחרת. ההדגשות באות שמנה הן משלי.
7. ראה א' שפירא, "לשונויות במגע", לשונו לעם מ־מא (קובץ לשנת הלשון; תש"ן), עמ' 294; רוזן, שם (הערה 4), עמ' 88; בר־אשר, מקומה של הארמית, סעיף 29, הערות 100-101.
8. ראה למשל י. ח. ר. [=י"ח רבניצקי?], "לשון ארמית למה", לשונו לעם, "הארץ", ט"ז בתשרי תרצ"ז; י' בניאל, "ארמית - מכשול לרבים", לשונו לעם, "הארץ", ה' בתשרי תרצ"ח; י' קלוזנר, "ארמיסמים", לשונו טז (תש"ח-תש"ט), עמ' 191-195.
9. מובאות יב־ג לקוחות מן הכרססת של המילונאי יעקב כנעני ז"ל, הנמצאת ברשותה של האקדמיה ללשון העברית.
10. ראה י' ברויאר, "שינוי המין בהשפעת הארמית הבבלית", לשונו לעם, מב (תשנ"א), ב, עמ' 43-52; בר־אשר, מקומה של הארמית, סעיף 20.
11. לתיארוך כרכי מילון בן־יהודה ראה ר' מירקין, "פרקים בתולדות המילונות העברית, מאמר שני", לשונו נד (תש"ן), עמ' 311-323.
12. שפרהיס, עמ' 151. תגלית זו זכתה לספרות ענפה. ראה (בסדר כרונולוגי של הופעתם): מילון בן־יהודה, ערך **מְקוּף**, הערה 2; שפרהיס והערת בן־חיים ("הערת המערכת") בשולי רשימתו; מילון בן־יהודה, ערך **קוף** (הערת טור־סיני); בן־חיים, המילונות

למקצועות הטכניים, עמ' 391; בר-אשר, משקלי השמות, עמ' 14, הערה 11, ועמ' 20-19. שם גם נדונה שאלת הצורה והגיזרון: קוף, קוף או קף. וראה גם למד לשונך - עלונים ומפתחות, הוצאת האקדמיה ללשון העברית, ירושלים תשנ"ד, עמ' 189, ההערה לעלון קכז.

13. בן-חיים, המילונות למקצועות הטכניים, עמ' 391.
14. זו המילה שמציע י"ל זלוטניק כתרגום הניב האנגלי in a nutshell; וכך הוא כותב: "אני מציע מלת 'באמגוזא' - כי מצינו (בגמרא גטין נ"ט, ע"א), שבויים בן נוניים שלח מתנה לרבי בגד של פשתן יקר מאד, שהטלית היתה גדולה לפי מידתו, אמנם כשהיה מקפלה לא היתה כי אם 'כאמגוזא ופלגיה דאמגוזא' (כאגוז וחצי אגוז)" (מדרש המליצה העברית, מחזור ראשון, אות אלף, ירושלים תרצ"ח, הקדמה, הערה). רשימה זו, העוסקת בבבואות ארמיות בעברית, היא הזדמנות מתאימה להעלות את הצעתו מתהום הנשייה ולהציעה בפני ציבור הקוראים.

ביבליוגרפיה

ז' בן-חיים, "מבעיותיה של המילונות למקצועות הטכניים", במלחמתה של לשון, ירושלים תשנ"ב, עמ' 386-394 (מתוך: לשוננו טז [תש"ח], עמ' 39-46) • מ' בר-אשר, "לתיאור משקלי השמות בלשון המשנה עם הדגמה ממסורת כתב-יד פרמה ב", עיונים בלשון חכמים, ירושלים תשנ"ו, עמ' 12-20 • מ' בר-אשר, "מקומה של הארמית בעברית החדשה", הלשון העברית בהתפתחותה ובהתחדשותה, ירושלים תשנ"ו, עמ' 14-76 • מלון מנחי התקניקה, ספר ראשון, ירושלים תרפ"ט • מילון למונחי טכניקה, ספר ראשון, ירושלים תש"ו • נ' שפרה"ס, "עם המהדורה החדשה של המלון למונחי טכניקה", לשוננו יג (תשי"ד-תשי"ה), עמ' 150-151